

E 33/11

NAGYNÉMET ESZMÉK IRODALMI VISSZHANGJA

ÍRTA

PUKÁNSZKY BÉLA

BUDAPEST

1936

NAGYNÉMET ESZMÉK IRODALMI VISSZHANGJA

ÍRTA

PUKÁNSZKY BÉLA

Különlenyomat a Budapesti Szemle 1936. évi májusi számából

BUDAPEST

1936

NAGYNÉMET ESZMÉK IRODALMI VISSZHANGJA.

Arany Lászlónak *A hunok harca* című költeménye, melyet a Kisfaludy-Társaság 1874-i közülésén olvasott fel, lényegében ikeszerű, komor hangú intelem a zsibbadt csöndben, halálos nyugalomban elmerülő magyarsághoz. A magyar nem vesz észre, hogy létét olyan ellenség fenyegeti, mely fegyvereit, harci módszereit egy évezred óta változtatva, most mohó gazdasági terjeszkedéssel «szedi, bontja» laza földünket; nem veszi észre azt sem, hogy ez az ellenség röpiratok és hírlapi cikkek útján költi a világ számára népünk haldoklásának, pusztulásának hírét és lesi a pillanatot, melyben «övé lesz a magyar bőre». A költő feltárja a hún és gót faj örök harcát a mondák ködében és a történelem világánál; ez a harc súlyos örökségként szállott Csaba utódaira, a magyarokra; meg-megújul a küzdelem, nincsen benne sem győző, sem legyőzött, de az ősi ellenség népünk számára talán sohasem volt veszedelmesebb, mint most, amikor nesztelenül, senkit sem bántva közelg a kőszén, mozdonyok, katlanok, hajók, gépek ártalmatlan fegyvereivel. Ezzel a hódítóval a magyarság csak akkor tud sikerrel szembeszállni, ha a délibábok káprázatától megszabadulva, bátor szívét, józan eszét lankadatlan szorgalommal párosítva, a haza haladásának szolgálatába állítja.

Gyulai Pál¹ és Voinovich Géza² finom megérzéssel tárták fel Arany László költeményének eredeti szépségeit: megkapó megjelenítő erejét, sajátos műfaji jellegét, újszerű, emelkedett nyelvét, de a költemény szellemi hátterének meg-

¹ *Budapesti Szemle*, 1899. 97. k. 129—131. l.

² *Arany László*. Különny. az *Új Magyar Szemle* 1900. évi XII. számából. Budapest, 1901.

világítása nem lehetett feladatuk. Ezt a szellemi háttérrel vizsgálva, talán nemcsak *A hunok harcát* s a hozzá hasonló hangulatú és célzatú költői alkotásokat értjük meg teljesebben, hanem egyúttal nagy vonásokban tisztázzuk a magyar-német szellemi érintkezések olyan fejezetét, melynek tanulmányai ma mindenképpen figyelmet érdemelnek.

I.

Arany László költeményének háttérében körülbelül másfél évtizedes sajtóhadjárat áll, melyet német és osztrák körök indítottak a magyarság ellen a magyarországi németiség vélt sérelmeinek hangoztatására és orvoslására.¹ Ez a sajtóhadjárat a magyar közvélemény egy részében ellenszenvet váltott ki a birodalmi német és osztrák nacionalista körökkel szemben, külpolitikai vonatkozásban néhány évre megterhelte a magyar-német viszonyt, az egy hazában élő magyarság és németiség testvéri egyetértését azonban csak látszólag zavarta meg. A birodalomból és Ausztriából kiindult sajtóagitáció a legújabb időkig kétségkívül az egyetlen ék volt, mely a magyarság és németiségünk közé verődött, de végső következményeiben az intelligencia túlnyomó részében sietette a teljes külső és belső asszimiláció folyamatát.

A publicisztikai harcnak több hulláma volt ; a harc szenvedélyes légköre és szellemi tartalma a birodalmi német közvélemény egy részében már az 1868-i magyar nemzetiségi törvény tárgyalása folyamán kialakult,² de csak a franciák fölött aratott győzelem és a birodalom alapítása után hatalmasan felduzzadt német öntudat adott a sajtótámadások-

¹ A sajtóvita fontosabb könyveit, röpiratait, cikkeit összeállította és — velünk szemben erősen elfogultan — ismertette Heinrich Wastian: *Ungarns Tausendjährung im deutschen Lichte*. München, 1896. V. ö. még: *Handbuch des Deutschtums im Auslande*. Herausg. vom Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande. Berlin, 1904.

² Már ekkor, mint később is állandóan, az erdélyi szászok sérelmei álltak a vita előterében. V. ö. Charles Boner: *Siebenbürgen. Land und Leute*. Leipzig, 1868. — Adolf Ficker: *Die Völkerstämme der Österreich-ungarischen Monarchie*. Wien, 1869.

nak igazi lendületet. A német értelmiség egy része az államegység és népegység kialakulásának folyamatát a birodalom létrejöttével nem tekintette lezártnak, sőt fájdalmas csalódással látta, hogy az új birodalom a bel- és külpolitikában egyaránt kompromisszumokra kényszerül, melyek szerinte a németiség belső népi erőit nemcsak számításon kívül hagyták, hanem egyenesen veszélyeztették.¹ Ez a réteg az 1871-ben megvalósult «kisnémet» megoldást elhibázottnak tartva, továbbra is az 1848. óta egyre határozottabban kibontakozó «nagynémet» terveket szötte: az osztrák tartományok egyesítését a birodalommal, a keleti határok kitolását a Njemen vonaláig, délkeleten pedig német befolyás alatt álló nemzeti államok létesítését a Fekete-tengerig. E tervek és törekvések leghatékonyabb szellemi rugója a német egyetemességbe vetett hit volt, ez a hit pedig a középkori császárság dicsfényes képéből merített erőt és történeti igazolást. Wagner Richárd mondta 1865-ben, hogy a német dicsőség képzete nem választható el a középkori német császárság, vagy hozzá hasonló birodalom feltámasztásának vágyától, s hogy ennél a gondolatnál még a legbékülékenyebb német embert is hatalmi mohóság, más népek leigázásának szándéka fogja el. Ezt a felismerést meggyőzően igazolták a nagynémet mozgalom szellemi vezetői. A középkori német császárság távoli, elérhetetlennek látszó ábrándképe mellett azonban a nagynémet eszmekörnek közelebb álló politikai és szellemi táplálói is voltak. II. József racionalista, gyakorlati célzatú államterve a nagynémet publicisztikában hatalmas nemzeti egységállam megteremtésének tragikusan összeomlott kísérletévé magasztosult, intó és ösztönző példát adva a jövőre.² Még

¹ L. az itt elmondottakra nézve Adolf Rapp: *Der deutsche Gedanke*, seine Entwicklung im politischen und geistigen Leben seit dem 18. Jahrhundert. Bonn u. Leipzig, 1920.

² Hogy a jozefinizmus ma, a népgondolat jegyében terjeszkedő németiség előtt is eleven példaként áll, azt meggyőzően bizonyítják a jelenlegi Németország vezérének következő sorai: «Joseph II., römischer Kaiser der deutschen Nation, sah in fliegender Angst, wie sein Haus, auf die äusserste Kante des Reiches gedrängt, dereinst im Strudel eines Völkerbabylons verschwinden müsste, wenn nicht

hatékonyabb ösztönzést kapott a nagynémet mozgalom a német egyetemesség romantikus hirdetőitől, főképpen A. W. Schlegeltől és Fichtétől. Schlegel a német nyelvben látta a közeljövő világnyelvét, a latin nyelv örökösét, a német kultúrában a jövő világkultúráját, mely hivatva lesz az egymás ellen törő nemzetek között békés egyetértést teremteni. Ezt a hitet néhány évvel később Fichte beszédeiben azzal a mérész történelmi feltevésével táplálta, hogy voltaképpen a germánok vándorlásai teremtették meg Európa népeit; Németország Fichte szerint Európa anyaországa, s az új latin népek csak a germánok leszármazottai.¹ Ezek az álmok és ábrándok újra kísértenek a nagynémet mozgalomban, éppen úgy, mint a német testnevelés úttörőjének, Friedrich Ludwig Jahnnak gondolatai. Jahn először azonosította a haza fogalmát a népiség («Volkstum») fogalmával, s ezzel az azonosítással az 1871-ben létrejött birodalomnál jóval hatalmasabb egység célképét vetítette a némettség elé, főképpen pedig minden kisebbségvédelmi tevékenységnek mélyebb értelmet adott. A nagynémet gondolkör többi szellemi előkészítőjét — Ernst Moritz Arndtot, Wilhelm Heinrich Riehl és a történetíró Heinrich von Treitschkét — figyelmen kívül hagyva, csupán Paul de Lagarde politikai hitvallására kell még utalnunk. Lagarde a német probléma megoldásának súlypontját — szellemi elődeihez hasonlóan — szintén a monarchia országaiban látta; ezeket a némettség túlsúlyának biztosítására sűrűn tele akarta rakni német telepekkel, meg-

---

in letzter Stunde das Versäumte der Väter wieder gutgemacht würde. Mit übermenschlicher Kraft stemmte sich der Freund der Menschen gegen die Fahrlässigkeit der Vorfahren und suchte in einem Jahrzehnt einzuholen, was Jahrhunderte vordem versäumten. Wären ihm nur vierzig Jahre vergönnt gewesen zu seiner Arbeit und hätten nach ihm auch nur zwei Generationen in gleicher das begonnene Werk fortgeführt, so würde das Wunder wahrscheinlich gelungen sein. Als er aber nach kaum zehn Jahren Regierung, zermürbt an Leib und Seele, starb, sank mit ihm auch sein Werk in das Grab, um, nicht wiedererweckt, in der Kapuzinergruft auf ewig zu entschlafen.» *Mein Kampf*. 30. Aufl. München, 1933, 79. 1.

¹ L. A. Rapp: i. m. 50. l.

győződése szerint ezzel az egyedüli lehetőséget adva Ausztria megmentésére.

Ezekből a gondolatokból tevődik össze a nagynémet mozgalom programja : befelé a népi-nemzeti erők tudatosítása és fokozása, kíméletlen eltiprása és üldözése mindannak, ami fajilag és szellemileg nem német, kifelé a német kisebbségi szigeteknek a népi egység tudatában való összefogása. A népi öntudat hirdetői ezeket a kisebbségi szigeteket először nyelvükben és műveltségükben akarták egészséges tartalékként a német néptest számára megőrizni, hova-tovább azonban kalandos elméleteket fűzve az anyaországtól elszakadt németek településtörténetéhez és műveltségterjesztő hivatásához, a kisebbségek lakta területek kulturális, sőt politikai vezetésére is igényt emeltek. Természetes, hogy a nagynémet gondolkodás a monarchiával 1879 óta fennálló szövetséget is egészen másképpen értékelte, mint a hivatalos német külpolitika. Ebben csupán eszközt látott a németiség elnyomására, holott legfőbb törekvése éppen az volt, hogy a Habsburgok alatt élő németiség uralmát minden eszközzel, ha kell, fegyverrel is biztosítsa. A nagynémet program — a birodalmon belül élő idegen néptöredékek erőszakos beolvasztása, a külföldön élő németiség erőteljes védelme — bántó ellentmondást rejtett ; ezt a mozgalom publicistái is érezték, de naiv meggyőződésük az volt, hogy a német felsőbbrendűségbe vetett fanatikus hitükkel szemben minden bíráltnak el kell némulnia. Újra meg újra arra hivatkoztak, hogy a népek nem egyforma értékűek s hogy sértés lenne a németeket egy sorba állítani a csehekkel vagy a magyarokkal, mikor a németiség századokon keresztül számtalan bizonyítékát adta fölényének.¹ Kivételt ennek a gondolatsornak magyar vonatkozásai szempontjából egyedül List Frigyes politikai felfogása alkot ; ő is nagyszabású telepítéssel kívánta a monarchia németiségét erősíteni, a magyarországi német telepések legfőbb feladatát azonban abban látta, hogy az ország művelődésének emelésére fenntartás nélkül — népi sajátosságuk

¹ L. A. Rapp : i. m. 332. l.

feláldozásával is — jó magyarokká váljanak.¹ Hatalmas germán-magyar birodalomról álmodott, melynek irányításában egyformán részt juttatott a német, meg a magyar szellemnek. A nagy nemzetgazdász merész, de jóhiszemű elgondolásának azonban legfeljebb lenéző mosoly jutott akkor, amikor a hatalmi terjeszkedés mámorában egymást kergettek a fantasztikusnál fantasztikusabb nagynémet tervek.

Még fokozottabb mértékben voltak meg a német népvédelmi törekvések hangulati előfeltételei Ausztriában; ² itt Julius Krickl, az első bécsi tornaegyesület (Erster Wiener Turnverein) megalapítója, baráti körével mindjárt a kiegyezés után megkezdte a német nemzeti érzésű értelmiség szervezését és 1868. február 15-én kész politikai programmal lépett a nyilvánosság elé.³ Igazi lendületre ez a német mozgalom azonban csak 1880 körül kapott. A bécsi Deutscher Leservereinben, majd a Deutscher Clubban (1880) Georg von Schönerer és a Deutschnationaler Vereinben (1882) Engelbert Pernerstorfer vezetése alatt tömörült intelligencia ⁴ a dualizmus megalakulása óta mindinkább eltávolodott az államgondolattól, nem a soknyelvű és népű monarchiát tekintette igazi hazájának, hanem azt a meggyőződést vallotta, hogy népi jellegét teljesen csak a birodalomhoz való csatlakozás által biztosíthatja. Taaffe kormányrendszere, mely a monarchia németjeit és szlávjait egymás ellen játszotta ki, fokozta ezt az idegenkedést az államgondolattal és államvezetéssel szemben és megerősítette azt a törekvést, hogy a németiség — addig is, míg a birodalomhoz való csatlakozás megvalósulhat — saját erejéből teremtse elő a biztosítékokat

¹ Érthető, hogy a sajtóvita magyar résztvevői ismételten hivatkoznak List Frigyesre. L. Halász Sándor: *Mit akar a Schulverein?* Budapest, 1882. 27. l. és *dr. Heinzes Anklageschrift «Hungarica» im Lichte der Wahrheit*, Pressburg & Leipzig, 1882, 123. l.

² L. Paul Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich*. Jena, 1925. — Herwig (Eduard Pichl): *Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark*. Wien, 1912—1923.

³ L. Paul Molisch: i. m. 72. l.

⁴ L. Herwig: i. m. I. k. 104. s. kk. 1.

népiségének csorbítatlan megtartására. Természetes, hogy először ebben a légkörben érlelődött gyakorlati szervezetté a német népiség védelmének gondolata. 1880. július 2-án Bécsben megalakult a *Deutscher Schulverein in Österreich*, 1881. májusában megindult a német nemzeti iránynak Schönerer alapította, kéthetenként megjelenő folyóirata *Deutsche Worte* címmel, majd mikor a zsidókérdés körül támadt ellentétek a mozgalom keretein belül szakadásra vezettek, Langgassner lapja *Unverfälschte Deutsche Worte* (1883) és Heinrich Friedjung hetilapja *Deutsche Wochenschrift* (1883) címmel. A mozgalom lassanként Ausztria egész németiségét tevékenységre bírta: gyors egymásutánban alakult nemzetvédelmi egyesületek szervezték a harcot a hivatalok, iskolák német nyelve s a németiség gazdasági érvényesülése érdekében. Az osztrák-német iskolaegyesület közvetlen célja szintén az volt, hogy a monarchia vegyes lakosságú területein német iskolák felállítását és működését támogassa; 1883 végén az egyesületnek már 761 helyi csoportja és kerek 100,000 tagja működött. A szervezet szellemi központja mindvégig Bécs maradt, néhány helyi csoport azonban (pl. a gráci) csakhamar a központnál is élénkebb tevékenységet fejtett ki, igazán harcrakész hívei pedig a csehországi németek lettek, akik egyéb — szorosabb értelemben vett — politikai kérdésekben is a legszenvedélyesebben szálltak síkra a nagynémet megoldás mellett. A magyarországi német értelmiségből Schröer Károly Gyula, a bécsi műegyetem germanistája szerepelt az egyesület alapítói között s kétségkívül ő volt az első vezetőségnek legszélesebb látkörű, legképzettebb tagja. Állandóan érintkezve a birodalmi nacionalista szervezetekkel, 1879-ben Berlinben kiadott tanulmányában (*Die Deutschen in Österreich-Ungarn und ihre Bedeutung für die Monarchie*) nagy történelmi készültséggel és éles kritikai pillantással foglalta össze a Habsburg-uralom alatt élő németiség védelmének irányelveit és távolabbi céljait, programot adva ezzel az alakulóban lévő szervezet számára is. Schröer azonban nem tekintette magát németiségünk képviselőjének, s így a német-osztrák iskolaegyesület megalakulása nem állott kimutatható kapcsolatban a magyar kormány nemzetiségi

politikájával szemben támadt mozgalommal. A nagynémet irány osztrák képviselői a magyarországi németiség érdekében indított propagandájuk súlypontját ekkor még a birodalmi német szervezetekbe helyezték át, ahol munkájuk saját szempontjukból veszélytelenebbnek, az ügy szempontjából pedig hatékonyabbnak ígérkezett. Csak később, 1900 körül, a délvidéki «magyar-német néppárt» megalakulásával kapcsolatban állottak az osztrák nagynémet körök közvetlen mozgatóként a magyarországi német nemzetiségi törekvések mögött.¹ Propagandájuk eredményeképpen 1907-ben Bécsben megalakult a Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn, mely 1912-től kezdve évnegyedes folyóiratában (*Deutschungarn*) szórta rágalmaival a magyarság nemzetiségi politikájára.² A mozgalomnak ez a szaka azonban már nem tartozik az itt tárgyalt sajtóvita keretébe.

Kezdetől fogva a hazai viszonyokat kísérte figyelemmel az osztrák példa nyomán 1881 őszen Berlinben megalakult *Allgemeiner Deutscher Schulverein*, mely 1908-ban a külföldi németiség érdekeinek védelmére szolgáló szövetséggé alakulva át, ma is működik. Az alapítási terv szerint az egyesületre első sorban a magyarországi és erdélyi németiség helyzete miatt volt szükség. A tervzet kemény szavakkal támadja a magyarságot, «mely a németeknek nemcsak a török uralom alól való felszabadulását, hanem egész műveltségét is köszönheti», s most, íme hálátlanul a felszabadítók és kultúrát terjesztők elnyomásával fizet.³ Ismert szövegek ezek: a magyarság ellen indított sajtóhadjárat folyamán hol rikítóbb, hol halványabb változatban állandóan visszatérnek. Jellemző, hogy a német iskolaegyesületben Paul Samassa osztrák politikusnak jutott a vezetőszerp s a szer-

¹ V. ö. E. Steinacker: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Bewegung im ehemaligen Ungarn*. Deutsche politische Hefte aus Grossrumänien 1921, 2—4., 1922, 1., 8., 11., 1923. 7—8., 1924. 5—6., 1927. 5—6., 9—10. füzet.

² L. *Deutschungarn* című cikkemet: *Deutschungarische Heimatsblätter*, 1931. 81—91. l.

³ L. E. Barta und K. Bell: *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Dresden, é. n. 127. l.

vezet többi, igazán aktív tagja is vagy osztrák származású vagy közvetlen kapcsolatot tart fenn szélsőséges osztrák nacionalista körökkel. Ebből az egyesületből indul ki a publicisztikai harc második, legerősebb hulláma. A nagynémet eszmék szolgálatában álló legjelentősebb szervezet, az 1890. júliusában megalakult *Alldeutscher Verband* átfogó politikai programot adott a német nemzeti érzésű intelligencia körében, az osztrák és német iskolaegyesületben immár két évtized óta élő törekvéseknek. Közvetlen feladatának ugyan a németiség erőteljes gyarmatpolitika útján való terjeszkedését tekintette, — s ez új cél volt az iskolaegyesület programjával szemben — de ezen túlmenően arra akarta nevelni a németeket, hogy a világ minden pontján — bárhová is vesse őket a sors — nem megtűrt vendégeknek, jövevényeknek, hanem teljesjogú polgároknak érezzék magukat, akik mögött hatalmas birodalom tekintélye és támogatása áll. A nagynémet szövetség alapítói szerint a népek harca nem egyes államok ügye, hanem az egész népiség létét érinti. A németiségnek tehát a földkerekség minden részén tudatára kell ébrednie annak, hogy összetartozik s éreznie kell az anyaország segítő és megtartó erejét.¹ A szövetség keretében ilyen módon a külföldi németiség védelmének rugalmas jelszava alatt lényegében tovább folyt az a terjeszkedő propaganda, melyet először egyéni vállalkozók, majd a német iskolaegyesület bizalmi emberei irányítottak. A német és osztrák magyarellenes sajtóhadjárat szellemi tartalma több mint másfél évtized folyamán szintén nem változott, csak lendülete erősödött vagy gyengült; mikor a nagynémet szövetség 1890 után elindítja a publicisztikai harc harmadik hullámát, ez már nem hoz új gondolatot és mozzanatot, hiszen a nagynémet eszmekör egész szellemi fegyvertára kezdettől fogva teljes készütségben előttünk áll könyvekben, röpiratokban

¹ L. *Handbuch des Alldeutschen Verbandes*. 9. kiad. München, 1905. Ebben: Lutz Korodi: *Die deutschungarische Frage* 59—63. l. — Bár nem tartozik tanulmányunk keretébe, az itt ajánlott «szakirodalomból» magyar vonatkozásuknál fogva kiemeljük a következő füzeteket: Hungaricus: *Das magyarische Ungarn und der Dreibund*, J. Korn: *Die Deutschenverfolgung in Ungarn*.

és cikkekben. Joggal alkalmazta tehát ezekre a védekező magyar sajtó a «pángermán» jelzõt, mely ekkor tűnik fel publicisztikánkban, később azonban tartalmában mindinkább elhomályosul. Egyébként ennek a harmadik hullámnak igazi ereje sem volt már: nem keltett különösebb visszhangot sem a magyar, sem a német közvéleményben. A publicisztikai harc ellanyhulása már 1883 óta megfigyelhetõ, s ebben kétségkívül része van Bismarck diplomáciai mûvészetének. A nagy kancellár nemcsak helytelenítette a hatalmi ábrándokat kergetõ nagynémet körök beavatkozását a magyarországi németiség sorsába, hanem több ízben határozottan leintette a túlbuzgó «népvédelmézõket». 1874-ben Schweinitzhez, Németország osztrák-magyar követéhez, 1883-ban pedig a birodalom magyarországi helyettes konzulához írt levelében kemény szavakkal elítéli a magyar-német viszony felelõtlen kútmérgezõit.¹ Magatartása erõsen hozzájárult ahhoz, hogy — fõképpen a birodalom és a monarchia között 1879-ben megkötött szövetségi szerzõdés óta — a birodalmi kormánykörök növekvõ rosszalása kísérte a nagynémet sajtóizgatást, mely ilymódon egyre inkább elszigetelõdött és veszített hatóerejébõl.

II.

Arany László költeményét — mint látjuk — a publicisztikai harc elsõ hulláma sugallta. A költõ «hõs Eduard Kattner» és «vitéz Franz von Löher» alakját idézi, akik azon vannak, hogy a magyart «felborzolt tollal» leverjék, pörrel letiporják. Eduard Kattner a nagynémet eszmék szürke közkatonája volt, akinek a magyarországi németiség érdekében írt néhány cikke figyelmet keltett ugyan, de a harc további folyamán eltűnt a hadszínterrõl, s nevét ma már a német népi mozgalmak történetírói sem ismerik. Franz von Löher (1818—1892) müncheni egyetemi tanár, történetíró és etnológus, ellenben a német ügy legszívósabb és legnagyobb készültségû harcosa volt. Az õ ujságcikke az augsburgi *All-*

¹ L. Bellaagh Aladár: *Nagynémetek rólunk*. Magyar Figyelõ, 1916. 164—185. 1.

*gemeine Zeitungban*¹ indítja meg a német sajtótámadásokat, s bizonyára nem véletlen az sem, hogy a publicisztikai harc éppen az ő halála után feltűnően elcsendesedik. Löher első cikkéből, vagy — mint ő állítja — az ellene támadt felháborodás és tiltakozás visszhangjaként alakult ki 1874-ben Lipszében kiadott terjedelmes kötete *Die Magyaren und andere Ungarn*, mely egy évtizeden keresztül mint valami ősforrás táplálta és a tudományos hitelesség látszatával ruházta fel a német sajtó szenvedélyes kifakadásait a magyarság ellen.² Löher széles történelmi visszapillantás, részletes, de rendszeretlen tájleírás és a magyar föld gazdasági erőforrásainak ismertetése keretében kritikai vizsgálat alá veszi a magyar állami életet, főképp természetesen kormányaink politikáját a nem magyarok népeiséggel szemben. Fejtegetéseinek mindenképpen a tárgyilagosság látszatát igyekeznek adni. Nemcsak az előszóban hangsúlyozza őszinte magyarbarátságát, hanem főképpen a magyar földművelő nép és a magyar nő jellemzésében igazán nem fukarkodik elismerő jelzőkkel. A magyar paraszt Löher szerint a nemzet igazi ereje, egészséges, friss energiákkal teli embertípus, akiről csak a tudatlan hiszi, hogy félvadon, tétlenségben él. Életmódjában, gondolkodásában valami előkelő, nemes vonás van ;³ nincs nála jobb bajtárs, hűségben, becsületességben, őszinteségben hasonlíthatatlanul különb akár az angolnál, akár a franciánál vagy az olasznál.⁴ Hasonló elismerő bírálatot kap a magyar nő

¹ *Vom Sprach- und Völkerstreit in Ungarn*. 1873. 4. sz. V. ö. 1880. 344., 1881. 164., 1882. 51. sz.

² A Löherre vonatkozó hivatkozásokat l. különösen: *Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn*. München, 1874. (Löher előszavával.) — L. Gumplovicz: *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn*. 1879. — *Flugblatt dem Deutschtum zum Schutz und Trutz*. Berlin, 1881. — C. Ludolf: *Sprachen- und Völkerkampf in Ungarn*. Leipzig, 1882. — R. Heinze: *Hungarica*. Eine Anklageschrift. Freiburg und Tübingen, 1882. — Löher mellett a nagynémet publicisták történelmi és statisztikai anyagért főként J. H. Schwicker könyvéhez fordultak: *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien und Teschen, 1881.

³ Löher: i. m. 84. l.

⁴ U. ott 90. l.

is, akinek — mint Löher mondja — lelkesedésben, önfeláldozásban, hazaszeretetben nincsen párja. A német asszony bizony nyomába sem ér műveltségben és a haza ügyei iránt való érdeklődésben. «Ach, wenn unsere deutschen Frauen nur etwas von dieser heissen Vorliebe für ihr Volk und Vaterland, von diesem unruhigen Verlangen besäßen, seine Bedürfnisse zu verstehen und zu fördern.»¹ Persze, elfogultsága itt is kitűnik: a hazafias gondolkodású nők szerint egymás között mégis csak szívesebben pletykáznak németül, mint magyarul. A magyar föld és társadalom életnyilvánulásainak szemléletében ismételten találkozunk rokonszenvet színelelő megjegyzésekkel. Számunkra azonban ezeknél a csaléteknek szánt részleteknél nagyobb figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Löher könyvéből élénk tárul a publicisztikai harc egész szellemi tartalma. A sajtóvita többi résztvevői csak az ő gondolatait és érveit ismétlik, fokozzák és színezik meg erősítik új bizonyítóanyaggal. A vita szellemi tartalma lényegében három pontban foglalható össze.

Központjában a magyarországi németség elnyomásának vádja áll. Ez a vád — mint a publicisztikai harc megindulásának közvetlen oka — az összes támadók érzése szerint a legszélesebb bizonyításra szorul. A németek elnyomása Magyarországon a tatár és török pusztításánál is nagyobb csapás — írja a *Preussische Jahrbücher* 1872-i májusi számának egy ismeretlen cikkírója (*Ungarn und die Sachsen in Siebenbürgen*) — mert azok gyorsan múló szélviharként csupán leveleket téptek az ágakról, míg a mai Magyarországon föülkerekedett chauviniszta hullám gyökerestül pusztítja ki a németség életfáját. A németek elnyomásának végső oka a féktelen németgyűlölet, a magyar ember legmélyebben gyökerező érzése. Ezt a gyűlöletet a történet tapasztalatain és a német terjeszkedéstől való félelmen kívül nem kis részben a magyar úrhatnáság, valami sajátságos társadalmi gőg táplálja, mely megvetéssel fordul el a németeket jellemző kalmár és iparos kispolgári életformától.² Híven tükrözte ezt a gyűlöletet a magyar sajtó a legutóbbi német-francia

¹ U. ott 123. l. v. ö. 178. l.

² Löher: i. m. 363. l.

háborúban ; ez a sajtó félreismerhetetlenül a francia ügyet szolgálta s a német «barbársággal» és «erőszakkal» szemben a francia nemzet érdekében a művelt világ összefogását sürgette. A németiség s általában a nemzetiségek elnyomása Magyarországon sajtószerű színjátékra vezetett : egy nép az államban élő többi nép adóját arra használja fel, hogy ezeket népi kultúrájukban elnyomja.¹ Löher és követői, különösen Friedrich Rudolf Heinze,² a heidelbergi egyetem büntetőjogásza, természetesen keserű gúnnyal támadják a név-magyarosítást is : ez szerintük a legfurcsább magyar különlegesség, mely sikerét a német polgár úrhatnámságának, a társadalmi felemelkedés ösztönének köszönheti. «In England und Frankreich fällt es keinem Menschen ein, den Göschen oder Brand oder Hausmann oder Schneider zuzumuthen, sie sollten ihren guten ehrlichen Namen besseren Fortkommens willen umtaufen».³ A furcsa magyar specialitás leglelkesebb híve a zsidóság. A zsidó különös szeretettel választ régi, történelmi csengésű nevet : Schlesingerből Szilágyi, Löwenmuthból Bátori, Seifensteinerből Szapári, Kohnból Hunyadi, Eierstockból Thököli és Jeitelesből Inkei lett, s természetes, hogy a magyar dicsőség káprázatától elvakított német polgár sem akar hazafiságban a zsidó mögött maradni.⁴ Mindnyájan tudjuk, hogy ez az érvelés a mai német sajtóban is gyakran visszatér a magyar nemzetiségi politika bírálatával kapcsolatban. A sérelmek és vádak indokolásában a röpiratok és cikkek szerzői általában II. József racionalista egységállamának felidézéséből indulnak ki. A német ügy védői szerint ez az egységállam a német politikai és kulturális uralom révén eszményi állapotot teremtett a Duna völgyében. Sajtószerű azonban, hogy míg a magyarság számára az észszerűség elvei szerint kormányzott anacionalista államrendszert állítják oda mintaképül, — teljesen

¹ U. ott 280. l.

² *Hungarica*. Eine Anklageschrift. Freiburg und Tübingen 1882. 27. l.

³ Löher : i. m. 10. l.

⁴ Gunthram Schultheiss : *Das Deutschtum im Donaureiche*. Berlin, 1895. 56—97. l.

figyelmen kívül hagyva a nemzeti érzés építő és lendítő erejét — addig a német nyelv terjedésének szükségességét hangoztatva, gátlás nélkül azonosítják magukat romantikus gondolkodók német egyetemességet hirdető nacionalista eszméivel. A «szomorú» helyzetből kivezető utat ilyen módon Löher és szellemi csatlósai egyedül a németség politikai és szellemi befolyásának növelésében látják. Ezt kívánja meggyőződésük szerint a magyar nép érdeke is. A német munkára és műveltségre — mondja Löher — Magyarországon ma nagyobb szükség van, mint valaha. Nem magyarosítani kell tehát a pesti egyetemet, hanem Kassán és Nagyszébenben német egyetemeket felállítani külön tanszékekkel a többi nemzetiségek nyelve és irodalma számára is. A magasabb műveltség nyelve Magyarországon mindig a német nyelv marad, itt van a német könyvtermelés legjobb piaca,¹ s az ország szellemi fellendülése csak úgy képzelhető el, ha a magyarság szabad utat enged annak a kiapadhatatlan forrásnak, mely művelődését századokon keresztül táplálta és élesztette.

Arany László szerint azonban a nesztelenül ránk törő ellenség a magyarság szellemi és politikai alacsonyrendűségét, életképtelenségét is hirdeti. A költő itt találóan mutat rá a német részről indított publicisztikai harc szellemi tartalmának második — a németség elnyomásának vádjánál nem kevésbé jelentős — pontjára. A német támadók valóban azt vallják, annak bizonyítására törekednek, hogy a magyarság önálló kultúra híján való nép, mely állami életét, csekély szellemi és anyagi értékeit kizárólag a németségnek köszönheti. A német öntudatnak e beteges kinövéseiben ismét jozefinista emlékek keverednek sajátságos módon [Fichtének a német nép magasabb küldetéséről hirdetett gondolataival] és a birodalom megalakulása után burjánzó hatalmi ábrándokkal. Jellemző a végsőig fokozott német öntudat képviselőinek elvakultságára, hogy éppen ők emelik a magyarság ellen a nemzeti elfogultság és hatalmi telhetetlenség vádját. Nincsen nép az ókori zsidóságon kívül, — írja Löher — mely

¹ Löher : i. m. 330. l.

hasonló önzéssel és szűkkeblűséggel kizárólag saját szempontjából nézné a világot, mint a magyarság. Mihelyt a magyar ember valami fantasztikus nemzetpolitikai célt lát maga előtt, olyan, mint a szenvedélyes vadász, aki megpillantja a rég lesett vadat; mit sem törődik tetteinek következményeivel, minden áron, minden eszközzel csak célját akarja elérni. Ez a meggondolatlanság, féktelen szenvedélyesség tükröződik a magyar államvezetés zürzavaros módszereiben.¹ Löher a vád bizonyításával adós marad; hogy azonban benne és követőiben mily mértékben volt meg a nemzeti önzés és hatalmi telhetetlenség hibája, arra nézve a magyar földről és népről adott képeik mindennél meggyőzőbb bizonyító anyagot adnak. Nincsen a magyar életnek egyetlen nyilvánulása sem, mely mögött szerintük nem német kezdeményezés, munka vagy érdem rejtőzik. Ahol pedig a magyarság önálló útra tér, ott csak elsekélyesedést, hanyatlást, pusztulást látnak. Löher könyvének *Sechs Jahre des Ausgleichs* c. fejezetében² tagadhatatlan olvasottsággal, Horváth Mihály, báró Eötvös József és Jókai műveiből erőszakosan kiragadott és kedvére értelmezett részletek alapján azt bizonyítja, hogy a magyarság képtelen az önálló államvezetésre. A magyar föld közállapotai szerinte a kiegyezést követő években ijesztő mértékben romlottak; züllés és hanyatlás mutatkozik mindenfelé. A magyarok nem fizetnek rendesen adót, az utakat elhanyagolják, a megdöbbentő módon növekvő nyomorral és süllyedő közerkölcsökkel mit sem törődnek, minden igyekezetük csupán arra irányul, hogy kizárólagos uralmukat biztosítsák és oktalan módon elnyomják a német hivatalnok-, kereskedő- és iparosréteget, melynek valójában mindent köszönhetnek. Hasonló gyűlölettel teli torzképet rajzolnak Löher és társai a magyar művelődésről. Szerintük a magyar emberből hiányzik minden érzék és érdeklődés a magasabb kultúra iránt. A tehetős földbirtokos osztály vásárol ugyan magyar könyvet, de csak az első és utolsó lapot olvassa el, ezzel vélvén eleget tenni hazafiúi kötelességének. A csekélyszámú igazán művelt ember szellemi

¹ U. ott 162. l.

² U. ott 250—282. l.

táplálékát francia, angol, főképpen pedig a hazafiatlanság vádja miatt titokban olvasott német könyvek alkotják. A nagy tömeg pedig legszívesebben azt venné, ha a magyar könyveket a megmagyarosodott németek meg tótok írják és olvasnák. Fődolog, hogy az irodalom a magyar nemzet kivételes elhivatottságát, mindent túlszárnyaló dicsőségét hirdesse; egyébre a magyar úrnak nincsen gondja.¹ Löher, Heinze,² Ludolf,³ — Wolff János erdélyi szász kulturpolitikus (1843—1893) írói álneve — a történetíró Wattenbach⁴ és a sajtóvita többi résztvevői meglepő egyértelműséggel, ugyanazon gyűlölködő rosszindulattal ítélkeznek irodalmunk alkotásai fölött. Elismerik ugyan, hogy a magyar líra gazdag eredeti szépségekben, Eötvös és Jókai műveitől sem vitatnak el minden értéket, de nagyzási hóbortnak minősítik Petőfi és Burns lírájának egymás mellé állítását. Kultúrátlanságunk bizonyítékát látják abban, hogy nincsen nemzeti eposzuk, mint a szerbeké, nincsen lírikusunk, mint Mickiewicz, nyelvtudósunk, mint Dobrovsky, és arra a következtetésre jutnak, hogy a magyar irodalom lényegében vagy német vagy szláv eredetű; az a kevés alkotás pedig, melyet a magyarság szerintük igazán magáénak mondhat, mit sem jelent az emberiség szempontjából. Tudjuk, hogy irodalmunknak már az ötvenes években éppen a német íróvilágban lelkes és megértő méltatói akadtak. Löher és társai ezekről természetesen hallgatnak; az ő ítéletüket eleve meghatározta szemléletük alaptétele, hogy a magyarság mindent a német kultúrának köszönhet.⁶ De szükség volt a magyar életről adott sötét helyzetképre azért is, hogy újból hangsúlyoz-

¹ U. ott 179. l.

² *Hungarica*. 15—16. l.

³ *Sprachen- und Völkerkampf in Ungarn*. Leipzig, 1882. V. ö. Friedrich Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. IV. Hermannstadt, 1926. 86. l.

⁴ *Die Siebenbürger Sachsen*. Heidelberg, 1870. 2. kiad. München, 1882.

⁵ L. Löher: i. m. 276—77. l.

⁶ L. különösen: *Die Erwürgung der deutschen Nationalität in Ungarn*. München, 1874. 29. l.

hassák a német szellemi és anyagi befolyás nélkülözhetetlenségét.¹ Minden jel arra vall, — mondja Löher merész logikai fordulattal² — hogy a «politikai betyárvilág» ideje hamar lejár s a magyarság önként keresi majd a megegyezést a németséggel, elkerülve ezzel különben feltartóztatlan pusztulását.

Arany László szerint a leskelődő, tintaontó ellenség végül nemcsak hirdeti a magyar haldoklást és pusztulást, hanem maga is szedi, bontja földünket, «míg össze nem omlik aláásott hantja». A költő itt kétségkívül a magyarságra nehezedő német gazdasági nyomásra, a mohó német gazdasági terjeszkedés veszélyére gondolt. Ha azonban elmélyedünk a sajtóvita német anyagában, a gazdasági térhódítás akaratán kívül egy másfajta terjeszkedés szándékát is felismerjük a vádak és becsmérő nyilatkozatok mögött. Attól a tételtől, hogy a magyar föld minden értékét voltaképpen német munkának, német erőnek köszönheti, nem esett messze az a gondolat sem, hogy a németségnek jogos igénye van erre a földre. Ez az igény többé-kevésbé burkolt formában a publicisztikai harc szellemi tartalmának harmadik lényeges pontjaként csaknem az összes röpiratokban föllelhető. Löher maga furfangos módon azzal igyekszik indokolni a német területi igényeket, hogy ismét a magyarság ellen fordítja a hatalmi telhetetlenség vádját. Szerinte a magyarok szertelen hazafias ábrándjaikban arra számítanak, hogy Ausztria előbb-utóbb úgyis egyesül Németországgal, s akkor Magyarország lesz az Adriai és a Fekete-tengerig terjedő hatalmas Habsburg-birodalom központja, melynek minden dicsősége, áldása, bősége a magyarságnak jut majd. De álmukban sem jut eszükbe a magyaroknak, hogy a német birodalom, amennyiben valóban az osztrák tartományok birtokába jutna, igényt emelne az egykor hatalmas Karoling-birodalomnak

¹ Érdekes, hogy más szempontból ugyan, de szintén igen sötét képet ad a magyar művelődési viszonyokról Apuleius (Baráth Ferenc ref. gimnáziumi tanár): *Nyugot-Európa és hazánk*. Pest, 1871. Apuleius—Baráth az angol befolyás növelésében látja a javulás egyedüli útját.

² I. m. 399. l.

csaknem Pestig húzódó területeire is.¹ A gondolat-sor első fele groteszk logikátlanságra vall, hiszen Löher és társai a magyar nép németgyűlöletét éppen a Habsburg-dinasztiával a történelem folyamán adódott konfliktusokból igyekeztek kimutatni. Hogyan képzelhették tehát, hogy ez a «németgyűlölő» magyarság Ausztriától megszabadulva vállalja majd az idegen Habsburg-uralmat, mellyel szemben századokon keresztül küzdenie kellett nemzeti jogainak érvényesítéséért? A gondolat-sor második fele, a «Karoling-birodalom» egykori részeinek a magyar államtest rovására való igénylése, félreérthetetlenül feltárja a német hatalmi terjeszkedés vágyát. Ezt a vágyat fejezik ki — igaz, hogy Löhernél óvatosabban — Wattenbach, Heinze,² Ludolf-Wolff és Gunthram Schultheiss,³ a nagynémet szövetség publicistája, amikor a magyar nemzet történeti jogait mai hazájára azzal akarják megdönteni, hogy ez a föld századokon keresztül germán uralom alatt állott, s e megállapításból folyó további következtetéseket az olvasóra bízják. A magyarországi némettség védelmének ürügye alatt a nagynémet sajtópropaganda eredményeképpen tehát ekkor támadnak azok a titkos területi aspirációk, melyek más-más változatban és indokolással napjainkig nyugtalanítják a magyar közvéleményt. Felelőtlen és ellenőrizhetetlen értékű igényekről van itt szó, de éppen azért, mert hat évtized óta többé-kevésbé elevenen élnek a németység egy részében, nem lehet őket figyelmen kívül hagyni.

III.

Ha már most azt vizsgáljuk, hogy a német részről indított sajtóhadjárat milyen visszhangot keltett a magyar publicisztikában, mindenekelőtt tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a magyar közvélemény az ügynek nem tulajdonított kellő fontosságot. A nemzet közjogi törekvései minden figyelmet lekötöttek, s a nemzetiségekhez való viszony,

¹ U. ott. 8. 1.

² *Hungarica*. 125—126. 1.

³ *Deutschtum und Magyarisierung*. München, 1898. 2. 1.

mely állami létünket a közjogi problémánál jóval nagyobb mértékben befolyásolta, csak másod- vagy harmadrangú kérdésként szerepelt.¹ Különösen áll ez a publicisztikai harc első hullámára, a német iskolaegyesület propaganda-akcióját megelőző évekre. A magyar lapok, hol gúnyosan, hol a jogos felháborodás hangján bírálták Ficker, Wattenbach és Löher írásait, de számottevő tanulmány vagy röpirat, mely a magyarság ellen emelt vádakkal, nemzeti létünket és műveltségteremtő képességünket kétségbevonó érvelésekkel szembe szállt volna, nem akadt. Ez a részvétlenség igazolta Arany László keserű kifakadásait: a nemzet nagy nyugalmban nem vette észre az ellenséget, nem látta a veszélyt s így nem bántotta a «verseny heve». Hirlapjaink közül a sajtóvita első szakában különösen a Falk Miksa vezetése alatt álló *Pester Lloyd* szállt szembe hatékonyan a nagynémet körök érveléseivel; cikkei — külföldön is élénk visszhangot keltve — példát adtak a magyar sajtónak a publicisztikai harc további folyamára. «A magyarság az államgondolatot, melyről a német kulturnép ma még álmodni sem képes, már ezer esztendővel ezelőtt kialakította és napjainkig erőteljesen és tisztán megőrizte», — olvassuk a *Pester Lloyd* 1873. július 20-i számában — «ez az államgondolat formál nemzetté, ez adott politikai érettséget, erőt, ez emelte népünket az ország urává... Ha a magyarok ma kissé szigorúbban lépnek fel a németiséggel szemben, mint azelőtt tették, ennek oka egyrészt a birodalmi németek részéről is oktalan módon szított nemzetiségi hóbort, másrészt az a mérhetetlen fel-fuvalkodottság, önzés és gőg, mely a legutóbbi háború óta a németiség jórészén elhatalmasodott». Lényegében a *Pester Lloyd* nak ezt az álláspontját variálja a magyar sajtó a vita további folyamán. A harc hullámai természetesen a sajtón kívül is mutatkoztak. A magyar értelmiség egy része úgy érezte, hogy nemcsak a támadásokat kell visszautasítani,

¹ L. Albrecht Ferenc: *A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értéktétele*. Jancsó Benedek-Emlékkönyv. Budapest, 1931. 151—159. l. — Némedi Lajos: *A németiség magyar szemmel*. Debrecen, 1935. 88—90. l., sajnos, csak igen vázlatosan foglalkozik a vitával s magyar anyagát egy szóval sem említi.

hanem felülvizsgálat alá kell venni az egész német kultúrához való viszonyunkat is. Hogy e felülvizsgálattal kapcsolatban a németsegről és a német műveltségről csaknem olyan torzképek rögződtek meg a köztudatban, amelyeket a nagynémet publicisztika alkotott a magyarságról, az könnyen érthető. Jellemző pl. az egyetemi ifjúság körében uralkodó hangulatra az a három előadás, melyet Bárczi-Brix Iván *A német kultúra befolyása Magyarországra* címmel a tudományegyetemi és műegyetemi olvasóköriben tartott. Az előadó nyíltan beismeri ellenszenvét a németességgel szemben, de rámutat arra, hogy ennek az ellenszenvnek táplálója nem csekély mértékben Löher és társainak példátlanul rosszindulatú sajtóhadjárata Magyarország ellen. Nem csodálható ezek után, hogy a germán szellemben látja a magyarság legnagyobb ellenségét, mely mellett az összes többi ellenségek eltörpülnek, mert ez a szellem «akadályozta nálunk mindvégig a kultúra fejlődését, mert alakította annak előfeltételét s éltető erejét : a magyar nemzeti szellemet». (19. l.) Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a fiatal magyar értelmiségnek ez a lelkes képviselője a kelet felé néző, turáni álmokat szövögető, európagyűlölő magyarok közé tartozik. Ellenkezőleg : az európai kultúra átplántálását hazánkba elengedhetetlenül szükségesnek tartja, de legkevésbé alkalmas erre szerinte a német műveltség (29. l.). Ezt a tételt igazolandó, bámulatot érdemlő anyaggal bizonyítja a német kultúra alacsonyabbrendűségét a franciával és angollal szemben. Hasonló szigorúsággal bírálja a német államéletet is : a birodalom «katonai és hivatalnoki erőszak alkotása», ahol minden szabad szót elnyomnak. Elzászban és Posenben erőszakosan németesítenek ; ezzel szemben egész Németország reánk förmed, ha a magyar nemzetiség védelmében olyan intézkedéseket teszünk, melyeknek elmulasztása vétek lenne önmagunk ellen. «Német világ Magyarországon!» — ezzel a vészkiáltással végzi fejtegetéseit — «van ebben a pusztá szóban valami igen lealacsonyító és elcsüggesztő reánk magyarokra nézve, különösen akkor, ha ennek a német világnak kissé jobban szeme közé nézünk» (132. l.).

Maga a sajtó legelőkelőbbben a német iskolaegyesület

sajtóakciójára reagált. A válaszok központjában itt is a magyar államgondolat, a magyarság államalapító és államfenntartó szerepe áll. A vitának ebben a szakában a közvélemény nagyobb érdeklődését mindenekelőtt az a körülmény biztosította, hogy az országgyűlés képviselőháza 1882. január 27-én élénk vita keretében foglalkozott a német támadásokkal.¹ Herman Ottó szenvedélyes hangon tiltakozott a birodalmi német körök illetéktelen beavatkozása ellen, s az ő kezdeményezésére országszerte igen sok németlakta város és község utasította vissza a birodalmi fajtestvérek kéretlen támogatását. A lapok természetesen híven és részletesen közölték a hazai németiség tiltakozó határozatait, kegyetlenül kigúnyolták a német nyárspolgárok egyesületesi játékát és eredményes mozgalmat indítottak magyarcélú iskola- és művelődési szervezetek alapítására. Jellemző a magyar közvélemény hangulatára az 1882. május 1-én a Városligetben rendezett tréfás jelmezes felvonulás, mely a német mozgalom vezetőit a köznevetségnek adta át.² A *Pester Lloyd*on kívül különösen a *Pesti Napló*, főképpen pedig az 1881. decembere óta Láng Lajos szerkesztésében megjelenő *Ellenőr* foglalkozott értelmes és tárgyilagos cikkekben a német támadásokkal. Kevésbé jó szolgálatot tett a magyar ügynek a *Hon*, mely a támadók példáját követve a harc hevében odáig ment, hogy tagadta a német kultúra létezését s azt bizonyítgatta, hogy pl. Beethoven dán, Haydn pedig magyar volt. Ebben a hangulatban jelent meg Halász Sándor röpirata, *Mit akar a Schulverein?* (Budapest, 1882), lényegében az egyetlen részletesebb magyar válasz, mely az összes német vádakat felöleli. A röpirat találóan mutat rá arra, hogy az iskolaegyesület «felvilágosításnak» jelzett akciója csak sötét szenvedélyeket szabadított fel, gyűlöletet szított, «nem a kultúrának, hanem a politikai izgatásnak» szolgált. Az iskolaegyesület mozgalmának gyökereit a röpirat szerint

¹ V. ö. E. Barta und K. Bell: i. m. 128. l. A képviselőházi felszólalásokra válaszolva adta ki a német iskolaegyesület vezetősége Tisza Kálmánhoz írt nyílt levelét: *Offenes Schreiben des Deutschen Schulvereins an den Ministerpräsidenten Tisza*, 1882.

² *Pesti Napló*, 1882. 120. sz.

Németországon kívül, az erdélyi szászoknál kell keresni, akiknek sajtója a kiegyezés óta következetesen azon dolgozik, hogy a magyarság és a nemzetiségek között az ellentétek kiélesedjenek s a hangulat elmérgesedjék.¹ Részletesen foglalkozik a németiség elnyomásának vádjával, kiemelve a magyar nemzetiségi törvénynek európai viszonylatban is páratlan szabadelvűségét, s végül Wattenbach egyik előadása² alapján feltárja az iskolaegyesület akciójának igazi célját: a német hatalom és uralom biztosítását a Duna-medencében.³ Halász Sándor formailag igénytelen és hűvös tárgyilagosságra törekvő tanulmányának gondolatai itt meglepően találkoznak Arany László költői látomásaival. A tanulmány németnyelvű kiadása, főképpen pedig a szászok válasza révén⁴ Németországban is elterjedt és jelentékenyen hozzájárult a sajtóvita enyhüléséhez. A másik két röpirat, mely a német vádakkal foglalkozik, nem kevésbé talpraesett, mint Halász Sándor füzete, de csupán a vita egyes részleteire szorítkozik. Mindkettő csak német nyelven jelent meg. Neményi Ambrus, a *Pester Lloyd* vezércikkírója, később országgyűlési képviselő, a német iskolaegyesületnek a magyarságot támadó felhívása érveit vizsgálja.⁵ Mindenekelőtt azt a kérdést veti fel, hogy milyen joga van az iskolaegyesület a magyarországi németiség védelmére, melynek túlnyomó többsége ismételten határozottan tiltakozott az ellen, hogy ügyeibe kívülről bárki is beavatkozzék. Igazi illetékesség híján az egyesület nem tekinthető egyébnek, mint irredenta szövetségnek és célja legalább is az, hogy a magyarság és németiség hagyományos baráti viszonyát megzavarja. Neményi ezután a magyar közoktatásügy statisztikai adataival meggyőzően utasítja vissza az iskolaegyesület felhívásának vádjait. A nagynémet publicisztika hálátlansággal vádolja

¹ 18. l.

² *Die Siebenbürger Sachsen*. Heidelberg, 1870.

³ *Mit akar a Schulverein?* 24—26. l.

⁴ *Was der Schulverein will*. Eine Entgegnung auf A. Halász: *Was der Schulverein will*. Hermannstadt, 1882.

⁵ *Hungarica res*. Megjelent először az *Ungarische Revue* 1882. januári számában, majd külön Budapest, 1882., 2. kiad. 1882.

a magyarságot a «törökverő» és «felszabadító» németiséggel szemben, de vajjon a németiség nem tartozik-e hálával annak a magyarságnak, mely a legszörnyűbb véráldozatok árán századokon keresztül elhárította a német földtől a török veszedelmet? Egyébként ezzel az okoskodással pl. a bécsi iskolákban a lengyel nyelvet kellene első tantárgyként bevezetni, mert hiszen köztudomású, hogy Bécset Sobieski lengyel király serege szabadította fel.¹ Végül Neményi — éppen úgy, mint Halász Sándor — találóan mutat rá arra, hogy az iskolaegyesület akciója mögött csupán szélsőséges erdélyi szász körök sérelmei állanak; a szászok egy része különállást biztosító privilégiumaik fenntartását kívánja akkor, amikor pl. Németország nemzeti és politikai egységének biztosítására a privilégiumok egész sorát törölte el. Az ügyesen megírt füzet szintén élénk visszhangot keltett a német közvéleményben; különösen kitűnik ez az erdélyi szász részről adott viszonzválaszból,² mely erőtlenül ismételteti ugyan a szász sérelmeket, de néhány szenvedélyes szólamban csak elsiklik Neményi érvelése fölött. Terjedelmesebb válasza méltatja egy ismeretlen magyar szerző Heinze ismételten idézett vádiratát.³ Nem fessegeti a támadások jogosultságának kérdését, általában kerül minden érzelmi szót, de éppen hűvös tárgyilagosságával, meg az okmányyszerű bizonyítékok tömegével sikerül nevetségessé tennie Heinze rémlátásait a «magyar terrorizmusról». A hazai németiség — úgymond — a magyar «elnyomás» alatt zavartalanul halad a szellemi és anyagi boldogulás útján, a német közvélemény ne üljön tehát fel néhány felelőtlen szász izgatónak, kiknek célja kizárólag a mindenáron való gáncsvetés és kútmérgezés.⁴ A tanulmány súlyos leleplezéseire az erdélyi szász közigazgatásról a nagyszebeni és brassói német sajtó gyűlölettől

¹ 25—26. l.

² *Die wahren Hungarica res. Eine Entgegnung auf die Druckschrift «Hungarica res» von Dr. Ambros Neményi. Hermannstadt, 1882.*

³ *Dr. Heinzes Anklageschrift «Hungarica» im Lichte der Wahrheit. Pressburg und Leipzig, 1882.*

⁴ 150—151. l.

izzó cikkek egész áradatával felelt, de sem az újságcikkek, sem a rögeszmévé lett privilégiumokat visszasíró hivatalos szász viszonzulás¹ nem keltett már hatást. A német vádakkal foglalkozó, később megjelent két magyar röpirat voltaképpen már kivülesik a sajtóvita keretein. Tóth Gáspár selmecbányai ügyvéd *Pánszláv rágalmakat*² cáfolva párhuzamot von a magyarság ellen indított szláv és német sajtóhadjárat között és felfedi közös eszmei gyökérzetüket; Radó Sándornak, Bánffy Dezső bizalmi emberének, tanulmánya pedig *Das Deutschtum in Ungarn*³ felöleli ugyan a magyarországi németiség összes problémáit, de elkésett, az iskolaegyesület támadásaival bővebben nem foglalkozott, s így ebben az irányban hatástalan is maradt.

Végigtekintve a vita magyar válasziratain, tárgyilagosan el kell ismernünk, hogy a magyar ügy védői — szemben a támadók gyűlölettel teli elfogultságával — méltóságteljesen, higgadtan, a külpolitikai érdekekkel szemben érzett súlyos felelősség teljes tudatában képviselik igazunkat. A vita szellemi tartalmát illetőleg a magyar publicisztika az első pontra összpontosította minden erejét: a magyar nemzetiségi politikát minden kételyt kizáróan sikerült tisztázni a németek «elnyomásának» vádjával szemben. De éppen ezt az eredményt látva kétszeresen sajnálnunk kell, hogy kultúránk önállóságának és a magyar földre való jogunknak nem akadtak hasonló készültségű publicisztikai képviselői. A vita másik két pontját a magyar sajtó alig vette figyelembe.

IV.

Utoljára hagytuk azt a kérdést, hogy miképpen fogadta a birodalmi német körök beavatkozását a hazai németiség, melynek védelmében a német álláspont képviselői szerint a sajtóvita megindult. Láttuk, hogy a kérdésre megnyugtató feleletet keresve éles határvonalat kell vonnunk az erdélyi

¹ *Im Lichte der Wahrheit*. Beleuchtung von «Dr. Heinzes Anklageschrift im Lichte der Wahrheit». Hermannstadt, 1882.

² Nyitra, 1886.

³ Berlin, 1903.

szászság és a szűkebb értelemben vett Magyarország német-sége között. Ismeretes, hogy a rendkívül fejlett népi öntudatú szászok privilégiumaik védelmében már a XIX. század eleje óta mereven szembehelyezkedtek mindennemű magyar nemzeti törekvéssel. Ellenállásuk a kiegyezést követő esztendőben elkeseredett küzdelemmé fajult,¹ melynek egyik első, elszánt vezére Bauszner Guidó országgyűlési képviselő volt. Az ő publicisztikai működését vizsgálva igazat kell adnunk Halász Sándornak és a magyar ügy többi publicisztikai képviselőjének, akik a szászokban látták a magyar-német sajtóhadjárat megindítóit és belső mozgatóit. Bauszner első röpiratai (*Die siebenbürgische Frage, eine Weltfrage*, Hermannstadt, 1865, *Mahnruf an Ungarn*, Hermannstadt, 1870 és a Löher előszavával megjelent *Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn*, München, 1874) hívták fel a német birodalmi körök figyelmét a németiség állítólagos sérelmeire, — németségen állandóan csaknem kizárólag a szászokat értve — az ő révén kapcsolódnak be a vitába külső erők, és ő éleszti a szenvedélyek tüzét új meg új anyaggal. Bauszner később ugyan erősen módosította magyarelles álláspontját, de — mint C. Ludolf-Wolff példájából látjuk — néhány szűkebb honfitársa annál szenvedélyesebben vette át a szász nemzeti-ségi követelések képviselőjét. A publicisztikai harc megindulása 1874-ben érlelte valósággá a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* alapítását, s ez a körülmény megszabta politikai irányát is: a lap a «völkisch» gondolat szócsové lett s ezt a gondolatot a szász politika taktikai eltolódásainak megfelelően más-más hangnemben, de mindig szívósan és hatékonyan képviselte.² A *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* politikai irányát követő közvélemény szellemében jártak el a szász képviselők akkor, amikor a magyar országgyűlés vitájában védelmükbe vették a német iskolaegyesület akció-

¹ L. Fr. Teutsch: i. m. 3—145. l. v. ö. Pukánszky Béla: *A szászok és az erdélyi gondolat*. A történeti Erdély. Budapest, 1936. 457—483. l.

² L. Fr. Teutsch: *Die Entwicklung unseres nationalen Bewusstseins*. Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, 1928. II. k. 113—146. l.

ját, s a lap kiadásában jelentek meg azok a propaganda-nyomtatványok, melyek a «népi öntudattal» bíró tömegek rokonszenvét és háláját fejezték ki a nagynémet körök iránt.¹ A szászoknál tehát a német sajtómozgalom mintegy erőpróbája volt annak, hogy a népi öntudat gyökerei elég szívósak-e akkor, amikor az uralkodó liberális államgondolat vonzereje a szűkebb Magyarország németségéből hatalmas tömegeket vitt át a magyarság táborába. A szászság kiállotta a próbát. A mozgalom elültével a költő Schuster Frigyes Vilmos joggal énekelhette népének :

Heil dir mein Volk, die Schatten sind geschwunden,
 Der Morgen tagt,
 Seit du von Broos bis Draas dich selbst gefunden
 Und herrlich unverzagt,
 Wer du dich fühlst, der ganzen Welt gesagt!
 Du hast in rechter Stunde nicht geschwiegen,
 Du liessest hoch des Deutschtums Banner fliegen,
 Nun hebe stolz dein Haupt und sprich : ich habs gewagt!
 In diesem hehren Zeichen sollst du siegen!²

Tagadhatatlan, hogy itt-ott a szűkebb haza németségében is mutatkozott rokonszenv a birodalmi fajtestvérek

¹ L. a már fentebb említett röpiratokon kívül : *Die Zertrümmerung des Siebenbürger Sachsenlandes*. München, 1876. — *Zur Lage der Siebenbürger Sachsen*, München, 1878. — *Ein Beitrag zur orientalischen Frage*. München, 1878. — G. vom Rath : *Siebenbürgen*. Reisebeobachtungen und Studien. Heidelberg, 1880. — *Die deutsch-evangelischen Mittelschulen in Siebenbürgen und die denselben drohende Gefahr*. Leipzig, 1880. — *Aktenstücke betreffend den Gesetzentwurf über den Gymnasial- und Realschulunterricht*. Hermannstadt, 1882. — *Zur Orientierung über den am 6. Oktober 1881 dem ungarischen Abgeordnetenhaus in Ofenpest vorgelegten Gesetzentwurf über den Gymnasial- und Realschulunterricht*. Hermannstadt, 1882. — *Die Debatte vom 27. Jan. 1882 im ung. Abgeordnetenhaus über die deutsche Bewegung*. Hermannstadt, 1882. — *Der deutsche Schulverein im ungarischen Reichstag*. Hermannstadt, 1882. — *Debatte über die Besteuerung nicht-magyarischer Firmatafeln*. Hermannstadt, 1882. — A sajtóvita szász anyagának legnagyobb részét összefoglalja : *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen und der «Deutsche Schulverein»*. Hermannstadt, 1882.

² V. ö. Fr. Teutsch : *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. IV. k. Hermannstadt, 1926. 90. l.

akciója iránt. A pozsonyi és temesvári lapok ismételten elismerően bírálták a vita német röpiratait. Költői formában a pozsonyi születésű Laban Ferdinánd ad kifejezést ennek a rokonszenvnek, amikor *Auf der Hainburg* című költeményében (Wien, 1881) a magyarországi németiség fényes múltjának képeit idézi fel s a fényes múlt szemléletéből a jelenre térve fájdalmas rezignációval állapítja meg, hogy ez a németiség akkor, amikor hitet kellene tennie népisége mellett, hűtlenül megtagadja hagyományait :

Gleich den verlornen Scharen,
Eilt ihr zu opfern heiligsten Besitz,
Eilt ihr dahin — o jammervoller Wettlauf!
Als ob um jeden Augenblick euch bangte.

A költemény a valósághoz híven tárta fel a helyzetet : a magyarországi németiség legnagyobb része a magyar-német publicisztikai harcban önként és lelkesen a magyarság oldalára állott. A német iskolaegyesület kimutatása szerint 31 város és község részéről érkezett a berlini központba írásbeli tiltakozás a magyar kormány nemzetiségi politikáját támadó cikkek és röpiratok ellen.¹ Az egyesület vezetősége természetesen igyekezett kétségbevonni a tiltakozások őszinteségét, de kevés sikerrel. Első sorban a sajtóvita német résztvevői cáfolták meg azzal, hogy a magyarságnál is szenvedélyesebben támadták a gerinctelen és szolgalelkű németeket. A magyarországi németiség — mondja Löher² — minden népi öntudat híján, csupán a társadalmi felemelkedés vágyától hajtva nemcsak könnyű zsákmánya a magyarosításnak, hanem az osztrák elnyomástól való félelmében elfogultabb és kíméletlenebb mindennel szemben, ami német, mint a fajmagyarság. Hasonló szigorúsággal ítélkezik a szűkebb Magyarország németiségéről Wattenbach és Heinze is; Gunthram Schultheiss³ pedig a publicisztikai harc befejezése után kénytelen megállapítani, hogy az iskolaegyesület fel-

¹ L. E. Barta und K. Bell : i. m. 148. l.

² I. m. 385. l.

³ *Das Deutschtum im Donaureiche*. Berlin, 1895. 115. l.

lépése semmit sem használt, egyetlen német iskolát sem tudott megmenteni.

A gyűlölettől izzó ítéletek meggyőzően bizonyítják, hogy a nagynémet körökben a legcsekélyebb törekvés is hiányzott a hazai németség valóságos helyzetének megértésére. Ez a németség a magyar-német összecsapásban csakis a magyarság mellé állhatott. Magatartása természetes következménye volt az 1830 körül erőteljesen megindult asszimilációs folyamatnak, a szabadságharcban és az abszolutizmus éveiben kipróbált politikai érdekközösségnek, és annak a széles rétegekben nyilvánuló váagnak, hogy a kiegyezés után kialakuló életkeretben számára is megnyílják a gazdasági és társadalmi felemelkedés lehetősége.¹ A sajtóvita által felidézett magyar-német konfliktus itt-ott talán hegedő sebeket szakított fel, szigorú alternatíváival tudatosá tette a beolvadás folyamatát, de ezzel siettetete is. Pflug Gyula pancsovai városi levéltáros 1882-ben kiadott füzete (*Beitrag zur Beurtheilung der Deutschen Südungarns in ihrer Haltung dem Deutschen Schulverein gegenüber. Der Wahrheit eine Gasse*) híven tükrözi németségünk állásfoglalásának rugóit: «A magyarországi német polgár — olvassuk itt — nem akar szegénységben és nyomorban maradni, ahogyan Németországból jött, hanem minden irányban élvezni akarja a vendégszerető új haza áldásait. Ezt pedig csak úgy teheti, ha nemcsak nyelvében, hanem egész műveltségében magyarrá lesz». Ugyanez a szellem szólal meg a publicisztikai harc legkedvesebb irodalmi emlékében, Scholcz Frigyes szepesi költő *Studienfahrt zweier Schulvereinler aus Spree-Athen* című kis eposzában.² A költő pompás humorral, ártatlan nagyzólással Heinz és Wilhelmi, két iskolaegyleti kiküldött szepességi élményeit beszéli el. Mindenütt szívesen fogadják őket, s csodálattal szemlélik a Szepesség tájszépségeit meg lakóinak harmonikus, boldog nyugalmát. Egy pompás vendégség alkalmával a vendéglátó urak egyike megmagyarázza a birodalmi vendégeknek a cipszerek haza-

¹ L. B. v. Pukánszky: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewusstseins*. Ung. Jahrbücher, 1934. 144—164. 1.

² Késmárk, 1882.

szeretetét és őszinte ragaszkodását a magyarsághoz. A vendégeknek végül is be kell látniok, hogy alaposan tévedtek. Nem romlásba vitte a magyarság a szepesi németeket, — mint ők hitték — hanem új életlehetőségeket, új eszményeket adott neki. A költemény nemcsak a szepesiek gondolkodására jellemző: németiségünk nagyrésze valóban a külső beavatkozás következményeként ébredt teljesen a magyarsághoz való tartozásának tudatára.

*

A magyar-német publicisztikai harc óta több mint félszázad telt el. A harc szereplőit elfelejtették, de szellemi tartalma részben ma is eleven. Kétségtelen, hogy ennek a szellemi tartalomnak háttérében ma nem egy új birodalom hatalmi terjeszkedésének friss lendülete, hanem a népgondolat ereje áll, de kérdés, hogy ennek az erőnek a játéka nem ugyanolyan veszélyes-e ránk nézve, mint félszázaddal ezelőtt az állam hatalmi terjeszkedésének vágya. A jövőbe nem láthatunk, de Arany László *Hunok harcát* olvasva, érezni fogjuk a nemzet lelkiismeretét felrázó, munkára szólító szózatának ma is csorbítatlan időszerűségét.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.